

Гронская Ольга Чеславовна

кандидат филологических наук, доцент
кафедры зарубежной литературы
Белорусский государственный университет
г. Минск, Беларусь

Olga Gronskaya

PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of Foreign Literature
Belarusian State University
Minsk, Belarus
volhahronskaya@gmail.com

ІДЭЯ КАЛЕКТЫЎНАЙ АДКАЗНАСЦІ
Ў НАЦЫЯНАЛЬНЫМ НАРАТЫВЕ АЎСТРЫЙСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХХ СТАГОДДЗЯ

THE IDEA OF COLLECTIVE RESPONSIBILITY
IN THE NATIONAL NARRATIVE OF AUSTRIAN LITERATURE
OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Даследуецца роля ідэі калектыўнай адказнасці ў нацыянальным наратыве аўстрыйскай літаратуры. На творчасць аўтараў другой паловы ХХ ст. паўплывала неабходнасць асэнсаваць ступень аўстрыйскай віны ў падзеях Другой сусветнай вайны. Праз адмаўленне ад афіцыйнай пазіцыі замоўчвання гэтай віны пісьменнікі ствараюць новы варыянт нацыянальнага наратыву, у аснове якога ляжыць ідэя калектыўнай адказнасці за падзеі мінулага.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *нацыянальны наратыв; нацыянальная ідэнтычнасць; калектыўная адказнасць; антыайчынная літаратура; матывы беспрытульнасці; моўны эксперымент.*

The article explores the role of the idea of collective responsibility in the national narrative of Austrian literature. The work of authors of the second half of the twentieth century was influenced by the need to comprehend the degree of Austrian guilt in the events of World War II. By renouncing the official position of concealing this guilt, the writers create a new version of the national narrative, which is based on the idea of collective responsibility for the events of the past.

Key words: *national narrative; national identity; collective responsibility; anti-domestic literature; motif of homelessness; language experiment.*

У эпоху палітычнай інтэграцыі і культурнай уніфікацыі перад даследчыкамі ўсё часцей паўстаюць пытанні суаднесенасці агульнага, свайго і чужога, катэгорый нацыянальнага і ўніверсальнага. Праблемы нацыянальнай ідэнтычнасці і нацыянальнага наратыву актыўна вывучаюцца філосафамі, культуролагамі, псіхолагамі. Штуршком да падобнай цікаўнасці ў літаратуразнаўстве стала сфармуляванае Е. Бракмеерам і Р. Харэ ўсведамленне таго, што «распаведзеная гісторыя, уцягнутыя ў яе апавядальнікі і слухачы, і сітуацыя, у якой яна распавядаецца, аказваюцца звязанымі з базавай культурна-гістарычнай структурай» [1, с. 29], што мастацкі тэкст уключае ў сябе і культуралагічную аснову спроб чалавека зразумець сябе і сваю ідэнтычнасць.

Тэорыя наратыву ў літаратуразнаўстве даволі распрацаваная, ужо некалькі дзесяцігоддзяў вядзецца вывучэнне адзінства расказанай у тэксце

гісторыі і формы аповеду пра яе. Пры гэтым пытанне, што ж такое нацыянальны наратыў і наколькі можна казаць пра яго ў дачыненні да розных літаратур, застаецца адкрытым.

Спробу даць яму азначэнне зрабіў расійскі філосаф Г. Гутнер у артыкуле «Нацыянальны наратыў і нацыянальная адказнасць» [2]. Спасылаючыся на нямецкіх філосафаў (найперш К. Ясперса і К. Хюбнера), даследчык звязвае нацыянальную ідэнтычнасць з асаблівай інтэрпрэтацыяй гісторыі, калі гістарычныя падзеі разумеюцца «не як штосьці мінулае і мёртвае, а як штосьці, што і сёння яшчэ нам гаворыць» [2, с. 100]. Фармулюючы ідэю *нацыянальнага наратыву*, Г. Гутнер дае яму наступнае азначэнне: гэта «апавед пра значныя падзеі <...>, які мае парадыгматычны характар. Гэта гісторыя мінулага і адначасова наша ўласная гісторыя. Наша ў тым сэнсе, што ў ёй гаворыцца не толькі пра справы, даўно здзейсненыя, але і пра нашы ўласныя, не толькі пра людзей, якія жылі раней, але і пра нас саміх» [2, с. 101]. Асаблівую ўвагу даследчык надае паняццю агульнай віны і ў якасці прыклада выкарыстоўвае нямецкі і рускі гістарычны досвед, гаворыць пра шчыльную сувязь нацыянальнай адказнасці і нацыянальнага наратыву. Гэтыя разважанні філосафа вельмі важныя і для літаратуразнаўства, асабліва калі гаворка ідзе пра тыя літаратуры, у якіх нацыянальны наратыў мае экзистэнцыяльную значнасць і пытанні нацыянальнай ідэнтычнасці знітаваныя з пытаннямі ідэнтычнасці асобаснай, якая, у сваю чаргу, шмат у чым абумоўленая сфарміраваным у працэсе гісторыі ўяўленнем пра сябе і іншых, праблемамі калектыўнай памяці. Менавіта такой з'яўляецца аўстрыйская літаратура.

Размаўляючы пра нацыянальны наратыў у літаратуразнаўчым дыскурсе, трэба абавірацца на канцэпцыю рэцэптыўнай эстэтыкі Х. Р. Яуса, паводле якога нават пры адсутнасці адкрытых, відавочных сігналаў ад аўтара чытач успрымае тэкст не ў чыстым, нічым не матываваным выглядзе, а адпаведна пэўнаму зададзенаму вектару, які ў шэрагу выпадкаў абумоўлены нацыянальнай карцінай свету той літаратуры, да якой належыць твор [3]. Пры гэтым мастацкі тэкст можа быць як сведчаннем калектыўнага падсвядомага, так і вынікам наўмыснага выкарыстання аўтарам пэўных наратыўных стратэгіяў, якія часам ставяць канкрэтную мэту – асэнсавання і вербалізацыі нацыянальнага.

У дадзеным артыкуле гаворка пойдзе менавіта пра такую вербалізацыю: аўстрыйскай літаратуры другой паловы XX ст. больш уласцівае свядомае асэнсаванне сваёй нацыянальнай прыналежнасці, чым выпадковая прысутнасць у творах розных аўтараў тых альбо іншых ідэнтыфікацыйных кодаў з калектыўнага падсвядомага. І ў дачыненні да аўстрыйскай літаратуры даводзіцца размаўляць не столькі пра нацыянальныя міфалагемы альбо архетыпы, колькі пра цалкам усвядомленае аўтарамі стварэнне нацыянальнага калектыўнага аповеду, які дэманструе пэўнае ўяўленне пра «аўстрыйскасць».

Пераважная колькасць твораў аўстрыйскай літаратуры не выходзіць за межы сваёй нацыянальнай прасторы (нават калі вонкавае дзеянне адбываецца

ў нейкім іншым месцы). Гэта мае культурна-гістарычныя прычыны. У той час калі для іншых еўрапейскіх літаратур выбудоўванне нацыянальных кодаў суадносіцца з эпохай рамантызму, XIX ст., а надалей гэтыя коды падсвядома прысутнічаюць і прачытваюцца ў тэкстах, але ўжо не выходзяць на першы план, Аўстрыя ў XX ст. перажывае шэраг гістарычных разломаў, якія спрыяюць працягу пошукаў сваёй ідэнтычнасці. Менавіта гэтым, дарэчы, аўстрыйская літаратура робіцца цікавай беларускаму чытачу і беларускаму літаратуразнаўству, бо ў нашай краіне выбудоўванне нацыянальнай ідэнтычнасці таксама адбываецца ў XX ст. у выніку шэрага гістарычных падзей. Але адзначым два галоўныя аўстрыйскія разломы. У 1918 г. здарыўся распад Аўстра-Венгрыі, у выніку якога Аўстрыя перастала быць цэнтральнай, тытульнай часткай вялікай і магутнай імперыі і ператварылася ў невялікую еўрапейскую дзяржаву. Ужо гэта падзея адчувальна паўплывала на нацыянальныя наратыў: творы аўтараў міжваеннага часу альбо адлюстроўваюць настальгію па мінулым, па габсбургскай манархіі, альбо крытычна асэнсоўваюць жыццё ў ёй. Аднак для літаратуры другой паловы XX ст. больш важным стаў іншы гістарычны разлом – далучэнне ў 1938 г. Аўстрыі да фашысцкай Германіі, а таксама пасляваеннае замоўчванне таго факта, што зроблена гэта было пераважна добраахвотна, і абвясчэнне Аўстрыяй сябе першай ахвярай фашызму. Менавіта з гэтымі падзеямі і іх асэнсаваннем звязаная аўстрыйская ідэя калектыўнай адказнасці, якая робіцца падмуркам нацыянальнага наратыву літаратуры.

Пасля 1945 г. Аўстрыі трэба было вярнуць не толькі палітычную ідэнтычнасць, але і рэпутацыю, дыскрэдытаваную саюзніцтвам з нацысцкай Германіяй. Афіцыйная ідэалогія бачыла для гэтага два шляхі: акцэнтаваць ролю не саюзніка, а ахвяры, а таксама выпрацаваць новае ўсведамленне сябе праз традыцыйныя каштоўнасці і культурныя коды: прыроду, веру, багатую культурную спадчыну. У выніку ў пасляваеннай літаратуры з'яўляецца вялікая колькасць тэкстаў, якія ідэалізуюць аўстрыйскія краявіды і жыццё ў правінцыі, ствараюць вобраз Аўстрыі як краіны аматараў і знаўцаў мастацтва.

Аднак паступова з'яўляецца новае пакаленне пісьменнікаў, чыё стаўленне да радзімы набывае амбівалентны характар. І літаратуразнаўцы, і гісторыкі, якія вывучаюць Аўстрыю гэтага часу, адзначаюць радыкальнае разыходжанне паняццяў нацыянальнай прыналежнасці і любові да радзімы, прыходзяць да аднолькавай высновы, сфармуляванай Р. Менасэ ў знакамітым артыкуле «Краіна без уласцівасцей: Эсэ пра аўстрыйскую самасвядомасць»: «Аўстрыйцы – гэта нацыя, але Аўстрыя – не Айчына» [4, с. 112]. І прычына такога негатыўнага стаўлення да радзімы – згаданая вышэй калектыўная адказнасць, дакладней, адмаўленне гэтай адказнасці афіцыйнай палітыкай урада. У выніку паўстае так званая «беспрытульнасць» аўстрыйскай літаратуры: героі шматлікіх твораў, не знаходзячы адчування дома і абароненасці ў Аўстрыі, шукаюць усё гэта ў іншых месцах: часам – у рэальных краінах і гарадах, яшчэ часцей – у больш абстрагаванай прасторы мовы альбо

мінулага. Пошук дома, духоўнага прытулку, радзімы становіцца адным з найважнейшых матываў. Пры гэтым ён робіцца шчыльна знітаным з пошукамі сябе і сэнсу свайго жыцця (таму што з'яўляецца так званы «комплекс паходжання» – нежаданне атаясамліваць сваё нараджэнне з гэтай краінай), а таксама з пошукамі новай мовы (таму што нямецкая пасля ўладарання фашысцкага рэжыму выклікае асацыяцыі з мовай гвалту). Гэта дазваляе сцвярджаць, што перад намі не тры асобныя праблемы, а адзін цэласны і вельмі інтэнсіўны працэс асэнсавання і вербалізацыі нацыянальнага і сябе ў ім. Менавіта ён і ляжыць у аснове нацыянальнага наратыву аўстрыйскай літаратуры.

У тэкстах многіх пісьменнікаў ствараецца негатыўны нацыянальны аўтаобраз, краіна крытыкуецца, і часам даволі рэзка. У 1970–1990-я гг. з'яўляецца шэраг твораў, для якіх даследчыкі вынайшлі такое азначэнне, як *Antiheimatliteratur* «антыайчынная літаратура». Аўтары пачынаюць паказваць Аўстрыю як месца, дзе ўладараць настроі спустошанасці, адзіноты, страты сэнсу існавання, дзе па-ранейшаму пануюць гвалт і ідэалогія фашызму. У кантэксце антыайчыннай літаратуры згадваюцца імёны шматлікіх пісьменнікаў, але ці не найбольшую цікавасць выклікаюць Т. Бернхард і Э. Елінэк.

Творчасць Томаса Бернхарда (Thomas Bernhard, 1931–1989) – яскравы прыклад таго, як у мастацкім тэксце пошук нацыянальнай ідэнтычнасці робіцца звязаным з пошукам ідэнтычнасці ўласнай, асобнай: чалавек разглядаецца ў шчыльнай сувязі з краінай, у якой жыве ці дзе нарадзіўся. Пры гэтым раманы і п'есы Т. Бернхарда вельмі выразна акрэсліваюць тыя рысы нацыянальнага наратыву аўстрыйскай літаратуры, якія з'яўляюцца агульнымі для большасці аўтараў другой паловы ХХ ст. і, можна нават казаць, фарміруюць нацыянальную аўстрыйскую ідэнтычнасць. Калі ведаць пра надзвычай крытычнае стаўленне пісьменніка да роднай краіны і пра яго рэзкія выказванні на яе адрас, такое сцверджанне можа падацца парадоксальным, але звернемся яшчэ раз да эсэ Р. Менасэ, дзе разглядаюцца базавыя асновы аўстрыйскай нацыянальнай карціны свету. «Аўстрыя стварыла паняцце нацыі, якое складаецца з паступовага пераадолення класічных версій дэфініцыі нацыі, – сцвярджае Р. Менасэ, – а таму завяршэнне аўстрыйскай нацыянальнасці палягае ў яе адмаўленні» [4, с. 97]. Бернхард прызнае наяўнасць Аўстрыі на карце свету, але галасамі сваіх герояў адмаўляе такой Аўстрыі ў праве на існаванне.

Да прыкладу, у знакамітай і скандальнай п'есе «Плошча герояў» («Heldenplatz», 1988) аўтар часам пераўзыходзіць самога сябе ў рэзкасці і радыкальнасці выказвання, разбураючы міф пра Аўстрыю як першую ахвяру фашызму і, больш за тое, сцвярджаючы вяртанне таго самага фашызму ў сучаснай яму Аўстрыі. *Österreich selbst ist als eine Bühne / auf der alles verlottert und vermodert und verkommen ist / eine in sich selber verhaßte Statisterie / von sechseinhalb Millionen Alleingelassenen / sechseinhalb Millionen Debile und Tobsüchtige / die ununterbrochen aus vollem Hals nach einem*

Regisseur schreien / Der Regisseur wird kommen / und sie endgültig in den Abgrund hinunterstoßen [5, S. 53] ‘Аўстрыя сама ня што іншае як сцэна / на якой усё заняпала і спарахнела і разбурылася / зьненавіджаная сама сабой масоўка / з шасьці з паловай мільёнаў пакінутых у самоце / шасьці з паловай мільёнаў дэбілаў і маньякаў-гвалтаўнікоў / якія несупынная на ўсё горла клікаюць рэжысэра / Рэжысэр прыйдзе і канчаткова штурхне іх у бездань’ [6, с. 97] – гэта цытата з трэцяй часткі п’есы з’яўляецца адной з самых паказальных у творы.

У гэтай жа п’есе адзін з герояў прамаўляе фразу, якая агучвае галоўны лейтматыў творчасці Т. Бернхарда: *daß ich Österreicher bin / ist mein größtes Unglück* [5, S. 17] ‘тое што я аўстрыец / маё найвялікшае няшчасце’ [6, с. 54]. Пэўным чынам, усё напісанае аўтарам можна разглядаць як адзінае цэлае, цэнтральнай праблемай якога робіцца спроба герояў пераадолець свой «комплекс паходжання». Пры гэтым колькі заўгодна могуць змяняцца жыццёвыя акалічнасці і імёны персанажаў, таму што на самой справе ва ўсіх тэкстах Бернхарда адно, агульнае месца дзеяння – свядомасць героя.

Яскравым прыкладам такой спробы пераадолення (і сфармуляванага Р. Менасэ адмаўлення аўстрыйскасці) з’яўляецца апошні раман Т. Бернхарда, які мае паказальную назву – «Вынішчэнне» («Auslöschung», 1986) [7]. Ён дэманструе нянавісьць галоўнага героя, Мурау, да свайго паходжання, да аўстрыйскай гісторыі (якая тут канкрэтызуецца як нацыянал-сацыялістычная) і да сям’і. Гэта нянавісьць вымушае Мурау вынішчыць сям’ю, дзяржаву і гісторыю адзіна магчымым для яго спосабам – задакументаваўшы мінулае, сказаўшы праўду пра яго. Толькі тады, як здаецца герою, з’явіцца магчымасць вызваліцца ад навязлівых думак, ад унутраных канфліктаў, пачаць жыць. Але ў рамане гэтае вынішчэнне вядзе не да вызвалення, не да знаходжання самога сябе, а наадварот, да канчатковага самаразбурэння. Назва рамана, такім чынам, найлепш адлюстроўвае і каментуе яго сэнс. Увесь твор – гэта бясконцае вынішчэнне мінулага, але і, разам з тым, – вынішчэнне ўласнага жыцця, непадзельна звязанага з радзімай і яе гісторыяй. Герой Бернхарда дэманструе немагчымасць аддзялення індывідуальнай біяграфіі ад гісторыі сваёй краіны, канчатковага вызвалення ад яе.

Тэксты Эльфрыды Елінэк (Elfriede Jelinek) дэманструюць шчыльную сувязь пошукаў радзімы альбо вызвалення ад радзімы з пошукамі мовы альбо вызваленнем ад мовы. Для многіх аўстрыйскіх аўтараў спосабам гэтага вызвалення робіцца адмаўленне ад унармаванай нямецкай мовы (якая, нагадаем, ператварылася ў мову гвалту). Пісьменнікі спрабуюць вынайсці новую, свабодную ад палітычных злоўжыванняў, вымушаюць чытача да больш удумлівага пранікнення ў сутнасць значэння слоў. І гэта – не што іншае, як пратэст супраць палітыкі пасляваеннай Аўстрыі, супраць замоўчвання той самай калектыўнай адказнасці.

Раман «Дзеці мёртвых» («Die Kinder der Toten») [8] Э. Елінэк неаднойчы называла вынікам работы з мовай. Як адзначае расійская даследчыца Л. Сакалова, «мэта Елінэк – выцягнуць мёртвых з іх магільняў, а ахвяр –

з забыцця, нягледзячы на супраціўленне пануючага дыскурсу. Але прамое супрацьстаянне – не яе метада. Яна выбірае ўздзеянне праз мову» [9, с. 80]. Прозе Елінэк уласцівыя метафарычнасць і афарыстычнасць, мноства сэнсавых адценняў у адной і той жа фразе. Ад гэтага ўвесь тэкст нападняецца велізарнай колькасцю розных магчымых прачытанняў. Часцей жа чытачу даводзіцца лічыцца з аўтарскай рызомай сэнсаў, калі неабходна ўлічваць і непасрэднае прамое прачытанне фрагмента, і ўсе магчымыя прыхаваныя алюзіі да гістарычных падзей і культурных з’яў. Глыбокая і забытаная моўная гульня, па прызнанні самой пісьменніцы, дапамагае вызваленню нямецкай мовы ад фашысцкіх і сучасных злоўжыванняў, дапамагае вынайсці новую свабодную мову. І на гэтай новай мове казаць пра замоўчванае.

Не жадаючы больш замоўчваць мінулае, Э. Елінэк пераадольвае аўстрыйскую немату сваёй «мовай мёртвых», пераадольвае маўчанне ахвяраў у свеце гвалту. І мова яе раманаў – гэта крык і выбух, моцная плынь, якая захоплівае ўсе ўзроўні тэксту і выносіць на паверхню схаванае. «Гэта плынь нярэдка сама вызначае напрамак руху, пісьменніца толькі дазваляе ёй праяўляцца праз сябе, выконваючы ў дачыненні да яе “матчыны” функцыі: ідзе за ёй, як за дзіцем, угаворваючы, папярэджваючы і накіроўваючы – прыцягваючы ўвагу да тых або іншых аспектаў рэчаіснасці», – піша Л. Сакалова [9, с. 117], і з ёй нельга не пагадзіцца. У Нобелеўскай лекцыі Э. Елінэк сама сцвярджае, што менавіта на яе мова ўсклала абавязак пільнаваць і даглядаць мерцвякоў, і акрэслівае гэтыя бацькоўскія функцыі: *Ich bin der Vater meiner Muttersprache* ‘Я бацька маёй матчынай мовы’ (у беларускім перакладзе – «маці мовы сваёй айчыны» [10]). «Але мерцвякі не зрабляцца ад гэтага жывымі. І ніхто не вінаваты. І я таксама не вінаватая <...> ў тым, што мёртвыя застаюцца мёртвымі», – гаворыць пісьменніца [Там жа]. Хаця менавіта дзякуючы ёй мёртвыя загаварылі, прымусіўшы аўстрыйцаў паспрабаваць прызнаць існаванне свайго непрыемнага мінулага, узяць на сябе калектыўную адказнасць за яго. На думку Э. Елінэк, толькі гэта можа перарваць бесперапынную плынь гвалту, супраць якой яна і змагаецца сваімі тэкстамі.

Такім чынам, як паказвае прыклад аўстрыйскай літаратуры, у аснове нацыянальнага наратыву можа ляжаць не толькі замацаваны ў калектыўнай памяці архетып альбо нацыянальны міф, але і ідэя нацыянальнай адказнасці. Творы Т. Бернхарда і Э. Елінэк, выбраныя з больш шырокай парадыгмы, дэманструюць уласцівы ўсёй аўстрыйскай літаратуры інтэнсіўны працэс асэнсавання і вербалізацыі нацыянальнага і сябе ў ім. Пры гэтым фарміраванне новага нацыянальнага наратыву можа абдывацца праз адмаўленне ад ранейшага, напрыклад, наратыву таталітарнага рэжыму, і праз прызнанне калектыўнай віны ўсёй нацыі ў падзеях мінулага. Як паказвае аўстрыйская літаратура, гэты працэс можа быць вельмі складаным: нацыянальны калектыўны аповед можа дэманстраваць негатыўныя ўяўленні пра сябе, негатыўнае стаўленне да Бацькаўшчыны, якія, аднак, і праз адмаўленне, праз дэміфалагізацыю фарміруюць нацыянальны тэкст.

ЛІТАРАТУРА

1. *Брокмейер, Й.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
2. *Гутнер, Г. Б.* Национальный нарратив и национальная ответственность / Г. Б. Гутнер // Этическая мысль – 2017 – Т. 17 – № 1 – С. 94–109.
3. *Яусс, Х. Р.* История литературы как провокация литературоведения / Х. Р. Яусс // Новое литературное обозрение. – 1995. – № 12. – С. 34–84.
4. *Мэнасэ, Р.* Країна без уласцівасцяў / Р. Менасэ // ARCHE. – 2011. – № 9 (108). – С. 67–131.
5. *Bernhard, T.* Heldenplatz / Т. Bernhard // SPECTACULUM 49: Sechs moderne Theaterstücke. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1989. – S. 7–93.
6. *Бэрнгард, Т.* Плошча герояў / Т. Бэрнгард // ARCHE (Пачатак). – 2017. – № 1 (151). – С. 43–152.
7. *Bernhard, T.* Auslöschung. Ein Zerfall / Т. Bernhard. – Frankfurt am Main, 1986.
8. *Jelinek E.* Die Kinder der Toten / Е. Jelinek. – Reinbek bei Hamburg : Rowohlt Verlag, 1995.
9. *Соколова, Е. В.* Взаимосвязь «пола» и «языка» в творчестве Ингеборг Бахман и Эльфриды Елинек: Аналитический обзор / Е. В. Соколова. – М., 2012.
10. *Елінэк, Э.* Наўзбоч. Нобелеўская лекцыя / Э. Елінэк // ПрайдзіСвет : Часопіс перакладной літаратуры [Электронны рэсурс]. – № 21. – Рэжым доступу : <http://prajdzisvet.org/texts/prose/nauzboch.html>. – Дата доступу : 20.11.2021.

Поступила в редакцию 03.12.2021